

Rusijos kaltės ir Šaltojo karo diskursai

Dr. Vilius Ivanauskas, Rytų Europos studijų centro vyr. analitikas

Anos Politkovskojos, Aleksandro Litvinenkos, Boriso Nemcovo nužudymai, Sergejaus Magnitskio nukankinimas, Krymo aneksija, įšaldyti ar karšti konfliktai Donbase, Padniestrėje, Abchazijoje, Pietų Osetijoje, kišimasis į rinkimus JAV, Vokietijoje ir Prancūzijoje, dezinformacija Europoje – šie kaltinimai Vakaruose šiandien vis dažniau adresuojami Rusijos valdžiai.

Atsižvelgiant į tai, jog Rusija yra SSRS teisių perėmėja, sąrašą galima tęsti: stalinistinis terorizmas, ukrainiečių holodomoras, Molotovo-Ribentropo paktas, Baltijos šalių okupacija, trėmimai ir dar daugelis kitų atvejų. Rusija, kuri Boriso Jelcino laikais buvo linkusi pripažinti stalinizmo nusikaltimus, šiandien, pasak jų atstovų, yra pasikelianti nuo kelių ir nenori pripažinti (arba plačiau komunikuoti) daugumos šių kaltinimų. Juos laiko ideologiškai motyvuota Vakarų propaganda. Kaltės jausmas laikomas primestu iš šalies, primenant Europos visuomenėms, jog būtent SSRS buvo Europos, tarp jų ir Baltijos valstybių, išvaduojoja iš nacizmo gniaužtų.

Tokia elgsena kontrastuoja su perestroikos metais išpopuliarėjusiu gruzinų režisieriaus Tengizo Abuladzės filmu „Atgaila“, kuriame sovietų visuomenė buvo kviečiama įvertinti sudėtingus momentus ir atsispyrus į šią atgailą pradėti viską iš naujo. Boriso Jelcino valdymo periodu kurį laiką buvo siekiama žengti šia kryptimi, tačiau valstybės nusilpimas, oligarchų iškilimas ir atėjęs suvokimas, kad pasidavimas į Vakarų pusę negrįžtamai pažeis Rusijos didybę, privertė nusigręžti nuo klaidų pripažinimo.

Galima įsivaizduoti, jog Rusijai yra pernelyg sudėtinga atsigręžti į padarytas klaidas ir atlikti atgailą. Griūva visi ideologiniai konstruktai, palaikantys imperinį diskursą ir Rusijos didybę. Bijoma, kad dabartinis režimas ne tik praras legitimumą, tačiau ir pati Rusijos istorija bei dabartis atrodys kaip pražangų virtinė, niekaip nesuderinama su Rusijos civilizaciniais pasiekimais.

Rusijos zapadnininkai – šiandieniniai Rusijos opoziciniai liberalai – patys eskaluoja dalį šių kaltinimų. Boriso Nemcovo žūtis yra sakralizuojama kaip kovos su Putino režimu simbolis. Vladimiras Kara-Murza yra vienas iš tokių opozicijos veikėjų, kurie įvairiose Vakarų valstybėse stumia ir palaiko vadinamąjį Magnitskio įstatymą, kuriuo siekiama įgyvendinti įvairius ekonominius suvaržymus ar užkirsti kelią į šalį atvykti užsieniečiams, susijusiems su žmogaus teisių pažeidimais, stambaus masto korupcija, pinigų plovimu. Pirmiausiai tai liečia įtakingus Rusijos piliečius, kurie gali būti prisidėję prie šių nusikaltimų. Magnitskio įstatymą pirmoji priėmė JAV, tačiau visai neseniai analogišką įstatymą priėmė ir Lietuva.

Įstatymas turi ne vien politinę, tačiau ir moralinę potekstę: parodyti, kad Vakaruose egzistuoja standartai, kvestionuojantys nepriimtina elgesį, ir adresuoti šią kaltę daliai Rusijos elito. Rusijos elito pražangas padeda išryškinti ir žymaus opozicionieriaus Aleksejaus Navalno veiklą, atskleidžianti dalies Rusijos pareigūnų korupcines schemas bei kova su korupcija, pagrindžianti protestų sklaidą šiandieninėje Rusijoje (būtent korupcijos atvejai

dabartinėje situacijoje padeda atkreipti visuomenės dėmesį, labiau nei referavimas į žmogaus teisių pažeidimus). Šių pražangų kontekste nuostabos nebekelia Rusijos sporto susiejimas su sisteminiiais dopingo skandalais (2016 m. paskelbta McLaren ataskaita) bei Rusijos išvaymas iš 2018 metų žiemos olimpiados Pjongčange, kuomet Rusijos sportininkai galės varžytis tik kaip neutralūs atletai. Ši Rusijos kaltės diskursą savotiškai vainikuoja prieš kurį laiką nuskambėjęs amerikiečių aktorius Morgano Freemano perspėjimas, kad Rusija de facto savo veiksmais deklaruoja karą prieš Ameriką (t. y. ir prieš Vakarus).

Rusija žymios dalies Vakarų pasaulio elito ir visuomenės akyse ima panašėti į biblinį Gogą iš Magogo, kuris šiandienos aplinkybėse savo veikla siekia mesti iššūkį Vakarams, veikti jų visuomenes, būti civilizaciniu iššūkiu. Galima sakyti, jog Rusija pati priima tą civilizacinio atskyrimo principą – šiandien vis labiau konstruojamas rusiškasis konservatyvizmas, kuris pagrindžiamas Rusijos eurozianistiniu atskirumu bei prarandamų vertybių, kurias neva Vakarai su savo progresyvumu iššvaistė, saugojimu. Tokioje situacijoje Rusija įgyja dvejopą vertinimą: 1) Vakaruose vis labiau traktuojama kaip rimta ne tik geopolitinė, tačiau ir kultūrinė varžovė, kuri nuolat pamina demokratijos bei žmogaus teisių standartus; 2) vidinių Vakarų visuomenių susipriešinimų kontekste daliai Vakarų visuomenių grupių ji tampa diskursyvia alternatyva, kuria pasiremiant galima pažvelgti į pačių Vakarų pražangas, nutolimą nuo tradicinių vertybių bei tokių viršvalstybinių projektų kaip Europos Sąjunga neišbaigtumą.

Pastarasis aspektas neretai tampa Vakarų visuomenių priešpriešų gilinimo pasekme. Galima buvo matyti Rusijos poveikį JAV prezidento rinkimams, radikalių dešiniųjų grupių Europoje stiprėjimui bei alternatyvos progresyviems Vakarams diskurso, kurį iš dalies perima ir tokios valstybės kaip Vengrija ir Lenkija, stiprėjimui. Kitaip tariant, Rusija atsiribodama nuo kaltės diskurso kuria savąjį Vakarų intervencionizmo diskursą, kuriuo pagrindžiami Rusijos parklupdymo naratyvai,

išryškinamas Vakarų žiniasklaidos, think-tankų ir nuomonių lyderių „šališkumas“, akcentuojama vykstanti „Vakarų propaganda“, Vakarų pagalba Ukrainos nacionalistams ir „neteisėtai“ valdžiai. Pavyzdžiui, šis diskursas itin gerai matomas žymaus Rusijos žurnalisto Vladimiro Solovjovo laidose, kuriose jis, kviesdamas tendencingus pašnekovus (tame tarpe ir iš Vakarų), vieną po kito paneiginėja Vakarų iškeltus klausimus Rusijai (pvz., dėl Vakaruose minimų sovietų ar Rusijos nusikaltimų, įtakos rinkimams ir pan.), teigdamas, jog tokia informacija yra pramanyti mitai apie Rusiją bei kontratakuodamas Vakarus dėl jų demokratijos trūkumų, pabėgėlių problemų, kišimosi į Rusijos įtakos zoną ir pan.

Ši ir kitos propagandinės panašios laidos yra skirtos ne tik vidaus, tačiau ir kaimyninių šalių (patenkančių į „russkij mir“ erdvę) visuomenių auditorijoms. Tuo pačiu informacija apie Vakarų kaltę per Vakaruose veikiančias Rusijos žiniasklaidos priemones yra adresuojama ir Vakarų visuomenėms. Ši kryptis akcentuoja, jog Vakarai yra patys atsakingi už susipriešinimą su Rusija, nepagrįstą spaudimą Rusijai (sankcijos ir informaciniai karai) bei galių pusiausvyros (balance of power) principo ignoravimą, kuriuo remiantis Rusijai turėtų būti pripažįstamas didžiosios galybės statusas, natūralios įtakos zonos bei nuolatinė galimybė sėdėti už įtakingiausių valstybių vadovų stalo (pvz., G8 formate). Kitaip tariant, Rusijos ir sovietų kaltes akcentuojantis diskursas Rusijos pusės yra laikomas perdėtai normatyviniu, interesais pagrįstu, neatitinkančiu realios šalių galios bei pažeidžiančiu ne tik Rusijos valdžios, bet ir pačios šiandieninės Rusijos legitimumą. Pasiūlydama savąją interpretaciją ir kuo plačiau komunikuodama ją pasaulyje Rusija siekia užsitikrinti postmodernų reliatyvistinį realybės aiškinimą, kuriame „kaltės“ pristatomos kaip ideologiškai motyvuotos ir gali būti perkeltamos visoms pusėms: lietuvių partizanams, rusus engiantiems latviams ir estams, „spalvotąsias revoliucijas“ rengiantiems ir chaosą keliantiems Vakarams.

Visgi Rusija atsiremia ne vien į normatyvines Vakarų darbotvarkes, tačiau ir į realiosios politikos veikimą, kuriame Rusijos galia yra

pripažįstama, o turint ekonominius interesus, pripažįstama, jog bet kuriuo atveju ir politinis bendradarbiavimas bus tęsiamas. Atskiroms ES valstybėms (pvz., Vokietijai, Italijai, Čekijai, Slovakijai ir Vengrijai¹) Rusija yra svarbi partnerė, kas skatina jas labiau remti Rusijos įtraukimo (engagement) politiką, tikintis, jog per kontaktų išlaikymą bus labiau galima pasiekti ir Rusijos platesnius sluoksnius, išlaikyti Rusijos modernizaciją, o tuo pačiu atsivėrimą ir pažangos darbotvarkėms. Skirtingai nei JAV, kuri, nepaisant savojo prezidento Donaldo Trumpo retorikos, vis labiau gravituoja į Šaltojo karo laikus primenančią atgrasymo politiką, didžiosios ES šalys vis dar išlaiko suartėjimo su Rusija galimybę ir gali po kurio laiko atšaukti ir galiojančias sankcijas. Vyksta vertinimas – ar verta Rusiją įstumti į tokią aklavietę, kurioje ji užimdama gynybinę poziciją (bent taip jausdamasi) gali būti išprovokuota kontratakuoti (daugiau nei šiandieninė dezinformacija) ir pasireikšti naujomis agresijomis.

Ne tik dalis Vakarų valstybių bijo Rusijos įstūmimo į kampa, bet tą primena ir Rusijos propagandistai ar atskiri žinomi Rusijos žmonės. Olimpinių gimnastikos čempionė Svetlana Chorkina labai sureagavo į Rusijos išmetimą iš olimpiados teigdama: „Kaip galima drausti dalyvauti žaidynėse? Laužyti didžią Rusiją? Ne, nepavyks. Ši šalis – didžiosiomis raidėmis RUSIJA – turi armiją, branduolinį ginklą, didžius žmones²“. Reikia pripažinti, jog „Rusijos stūmimo į aklavietę“ bei „Rusijos normalumo“ naratyvai yra ne vien Rusijos propagandos žinutės, tačiau ir valdžios atstovų bei eilinių rusų galvose esantis indoktrinuotas mąstymas, jog jokie atsiprašymai, jokios desovietizacijos realiai neprivers Vakarų skaitytis su Rusija, jog Rusija kritiškai įvertindama dalį savos istorijos tik padidintų pažeidžiamumą, jog tik pademonstruoti raumenys ir informacijos politika gali lemti Rusijos pripažinimą.

¹ АЛЕКСАНДР МОРОЗОВ, Токсичные деньги Кремля: где граница?

² <https://www.delfi.lt/sportas/kitos-sporto-sakos/po-beprecedencio-sprendimo-pirmieji-kremliaus-komentarai.d?id=76560541>

Iš dalies Rusijai ši politika pasiteisina, ji į savo pusę patraukia dalį Vakarų ir Vidurio Europos politinių sluoksnių, lemia tokių Rytų partnerystės šalių kaip Baltarusija, Armėnija, Azerbaidžanas bei iš dalies Moldovos politinį gravitavimą į Rusijos erdvę, o taip pat sėkmingą intervenciją ir į kai kurių Vakarų valstybių atskirus politinius procesus. Vis labiau į paviršių kyla Rusijos ir atskirų JAV veikėjų ryšiai prieš JAV prezidento rinkimus, rusų hakerių ir trolių veikla socialinėje medijoje, įtaka rinkimams Prancūzijoje, Vokietijoje, Austrijoje ir Čekijoje, o atskirais duomenimis ir referendumams Katalonijoje bei Brexit klausimu.

Vienareikšmiškai vertinti nusigrėžimą nuo sovietmečio kaltės ir pasinėrimą į „jėgos politiką“, tuo pačiu palaikant autoritarinį režimą, kaip Rusijos stiprinimą neišėina. Naujųjų laikų Rusijoje – Vladimirui Putinui atėjus į valdžią – vis labiau kaupiasi naujos, jau minėtos kaltės, kurios didina nukentėjusių nuo šio režimo žmonių skaičių, suteikia pagrindą ne vien Baltijos šalims, kurių kova už laisvę yra nuvertinama, kalbėti apie Rusijos informacinę ir hibridinę agresiją regione, bet ir vis didesniam Vakarų politinio elito sluoksniui kalbėti apie Rusiją kaip pagrindinį iššūkį šiuo metu (vien ko vertas 2017 m. lapkričio mėn. ilgalaikės Rusijos partnerės Vokietijos žvalgybos tarnybos paskelbtas įspėjimas, jog Rusija yra labiau „potencialus pavojus“ nei partneris kuriant Europos saugumą³).

Ilgu laikotarpiu Vakarams būtų naudingiau ne apsiriboti determinizmu, jog Rusija yra vien grėsmė, tačiau Rusiją prisitraukti prie savęs, pritraukti prie savųjų standartų, ypač atsakant į didėjančius islamiškojo terorizmo, migracijos valdymo ar Kinijos įtakos augimo iššūkius, kurie yra rytdienos pasaulis. Tačiau Rusijos karingas pozicionavimas gali pareikalauti pastatyti naujas sienas. Ne vien JAV, bet ir Vakarų Europa vis labiau suvokia, kad įtraukimas tokios Rusijos, kuri nenori keistis, lemia savotišką pačių europiečių, ypač Vidurio Europoje, užsikrėtimą tendencijomis, kurios didina populizmą, antivakarietiškus mitus ir

³ <https://www.neweurope.eu/article/german-secret-services-view-russia-threat-european-security/>

remia ultradešiniąsias jėgas, kurios gali ne tik sugriauti Europos Sąjungos projektą, bet ir susilpninti Vakarų demokratijas.

Atskiri analitikai kalba apie naująjį Šaltąjį karą (pvz., „The Economist“ redaktoriaus Edwardo Lucas įspėjimai). Lietuvoje šis Šaltasis karas gal ir prasidėjęs, tačiau kol kas Šaltojo karo tarp Vakarų ir Rusijos dar nėra. Tačiau Šaltasis karas, gali tapti neišvengiamybe, jeigu priešprieša toliau didės, o didžiosios Europos valstybės vietoj „business as usual“ kelio išsamonindamos grėsmes ir siekdamas išsaugoti europietiškas vertybes atsisakys dialogo su Rusija. Vakarams beliks tikėtis, kad už Šaltojo karo sienos Rusijos visuomenė po kurio laiko suvoks (panašiai, kaip Sovietų Sąjungoje), ką praranda, jog užsidarius patiriamas ekonominis ir socialinis nuosmukis, ir padidins spaudimą savo valdžiai atsiverti demokratijai ir platesniam dalyvavimui globalioje ekonomikoje.

Sienų pastatymas nėra idealus variantas ne tik Rusijai, tačiau ir Vakarų erdvei (nors Baltijos ir Vidurio Europos šalims tai galėtų suteikti atokvėpį nuo informacinių karų ir kitos įtakos), kuri ilgesniam laikotarpiui prarastų galimybę Rusiją europizuoti ir įtraukti į savo erdvę (o ne atvirkščiai), kurdama demokratišką Europą nuo Lisabonos iki Vladivostoko – viziją, kuri buvo matoma Boriso Jelcino laikais, tačiau ši priešprieša į tai veda. Šioje vietoje pati Rusija tampa pagrindiniu stabdžiu, jog jos pačios eilinių piliečių galvose įvyktų simbolinis Niurnbergo procesas, juodųjų sovietų istorijos puslapių pagrindu būtų atliekama bent dalinė sovietizacija (kuri B. Jelcino laikais nedidele apimtimi buvo prasidėjusi) bei Rusijoje atverta galimybė naujai pradžia, kuria prieš daugiau nei 50 metų pasinaudojo Vokietija.

Sunku turėti iliuzijų dėl Vladimiro Putino Rusijos, tačiau kol dar kontaktai nėra visiškai išnykę, Vakarų ekspertai gali kalbėtis ne tik su Rusijos demokratinėmis jėgomis, bet ir pasiekti Rusijos ekspertus, nusiųsti jiems žinutę apie ilgalaikes Vakarų ir Rusijos susipriešinimo pasekmes, kalbėti su nuosaikiais Rusijos istorikais apie sudėtingus XX amžiaus įvykius, pasiekti Rusijos intelektualus, jog kaltės

pripažinimas politiniu lygiu bent už komunistinio režimo nusikaltimus būtų svarbus simbolinis žingsnis dialogo išlaikymui sudėtingėjančiose sąlygose. Pačioje Rusijoje komunizmo nusikaltimai nėra vienareikšmiškai nubraukiami. Priešingai, Rusijoje komunizmo nusikaltimų eskalavimas turi savo erdvę: Rusija turi savo Gulago muziejus, leidžia knygas apie stalinizmo nusikaltimus, organizuoja susijusias konferencijas, yra istorine atmintimi besirūpinančios organizacijos „Memorialas“, kurios stengiasi įamžinti nukentėjusių nuo stalinistinio režimo atminimą ir pan. Tačiau šis sovietinių nusikaltimų pripažinimas Rusijoje koegzistuoja su didžiavalstybiniais naratyvais, kuriuose minėti nusikaltimai yra „išplaunami“ (pvz., vardan sovietinės industrializacijos ir pan.), kaimyninių valstybių žala yra nuvertinama, o Stalinas laikomas ne vien tironu, bet ir sėkmingu strategu bei Rusijos modernizacijos herojumi.

Netikslinga supaprastintai įvertinti „išvaduotųjų“ mitą, nes su tuo (ir Didžiojo Tėvynės karo mitu) tapatinasi Rusijos žmonės ne vien remdami oficialiosios Rusijos istorijos naratyvus ir Europos „išvadavimo“ nuo nacizmo faktą, tačiau ir savo šeimose patyrę gausias netektis – II pasaulinio karo aukas, kurių Rusijoje buvo virš 20 milijonų. Šias aukas, kaip ir nacizmo pavojų, būtina minėti (parodant empatiją ir iš Vakarų pusės), tačiau tuo pačiu tikslinga iš Rusijos pusės reikalauti Molotovo-Ribentropo pakto pripažinimo bei to, jog nacizmo įveikimas sąlygojo ir Rytų bei Vidurio Europos šalių okupaciją bei gausias jų žmonių žūtis pokariu. Svarbu, jog minėtos Rusijos organizacijos, „aukų diskursai“ bei susiję specialistai įgautų didesnę balsą Rusijos visuomenėje, o esant paruoštai visuomenės nuomonei pati Rusija pripažintų komunizmo nusikaltimus prieš žmoniją. Tai būtų pirmas ir svarbus žingsnis stabdant Šaltojo karo regimybę.